

L'EVOLUCIÓ DE L'ESPAI AL SUD VALENCIÀ DE L'ÈPOCA ROMANA AL MÓN ISLÀMIC

MANUEL DE GEA CALATAYUD, EMILI DIZ ARDID, ANTONIO GARCIA MENÁRGUEZ

Els autors d'aquest article perfilen una visió de conjunt del que ha estat l'evolució històrica de la «marca» meridional valenciana. Partint de l'origen protohistòric de la zona, es repassa el marc geogràfic i les influències de cultures com ara la argàrica, la fenícia o la tartèssia, per arribar a la romana, així com la petjada andalusí, i a la importància destacada que per a l'agricultura de la zona va tenir el seu sistema de regadiu.

EL MARC GEOGRÀFIC

Durant la Protohistòria, l'Antiguitat i l'Edat Mitjana el sud valencià –en especial, el Baix Segura i el Baix Vinalopó– oferia un marc geogràfic ben distint de l'actual. Les desembocadures de tots dos rius estaven poc definides. Probablement, tenien lloc en una gran albufera comuna, envoltada de marjals, aiguamolls i saladers, que ocupaven bona part de l'àrea. Hom calcula que a l'època islàmica l'actual cota dels 10 metres era el límit de la zona inundada. La història d'aquestes terres està marcada per l'aprofitament de l'aigua i l'ampliació del reg, allò que culminarà el segle XVIII amb la dessecació i colonització de la marjal, arran de l'establiment de les poblacions de Dolors, Sant Fulgenci i Sant Felip Neri. Les comarques meridionals valencianes disposen d'una fàcil comunicació amb Múrcia, Andalusia oriental i l'altiplà de Castella. Això ha afavorit que l'evolució cultural de les nostres comarques haja rebut les influències d'aquestes zones i que, en prou ocasions, s'haja orientat més cap al sud que no pas cap al nord i l'est de la Península, sense oblidar l'obertura als contactes mediterranis a través d'una ampla façana marítima.

ELS ANTECEDENTS

El Baix Segura i el Baix Vinalopó formen el límit nord-oriental de la *Cultura Argàrica* (1900/1800-1300 a. C.) –que ací es desenvolupa amb influències del Bronze

Valencià–, per acabar rebent –sota l'anomenat Bronze Tardà (1300-1000 a. C.)– l'influx de la cultura de *Las Cogotas*, originada a l'altiplà interior, que s'estén a bona part de la façana mediterrània i Andalusia. L'etapa següent, el Bronze Final, tingué una evolució comuna a l'àrea sud-est de la Península. El sud valencià fou llavors el límit nord-oriental de la influència tartèssia.

Fou especialment important la *colonització fenícia*. En són testimonis les excavacions dels Saladers a Oriola i Penya Negra a Crevillent i d'altres de més recents al cabeçol de l'Estany i la Fonteta (Guardamar). Són assentaments de tipus colonial de nova planta, originats a mitjan segle VIII a. C., probablement amb una estratègia de control i explotació dels recursos del territori. Això dinamitzaria les societats del Bronze Final i conduiria a la formació de la cultura ibèrica (600-50 a. C.).

El món dels ibers es desenvolupà ben d'hora al sud valencià, allò que s'entén millor gràcies al paper dels fenicis. Des de la darreria del segle VI i l'inici del V, un cop formada la cultura ibèrica, els contactes amb altres centres mediterranis es diversifiquen. S'hi troben molts materials grecs, fenicis de l'àrea de l'estret i etruscos, així com de les comunitats ibèriques de l'alta Andalusia. La cultura ibèrica va assolir els nivells més alts de desenvolupament, com ho prova la importància escultòrica, amb obres tan importants com la Dama d'Elx, el Griu de Redovà, la Dama de Guardamar i els monuments funeraris en pilar estela o turriformes,

com el trobat adés a la Daia Nova, o la ceràmica tipus Elx-Archena, d'una època més propera.

La *romanització* començà aviat al sud valencià, després de la conquesta, durant la II Guerra Púnica, de *Carthago Nova* (209 a. C.) i s'accelerà en temps d'August amb la fundació de la *Colònia Iulia Ilici Augusta*. Hi hagué una reestructuració total de l'hàbitat: la majoria dels poblats ibèrics són abandonats i el poblament s'organitza a partir de *Carthago Nova*, *Ilici* i el *Portus Ilicitanus* (Santa Pola) i al voltant de la Via Augusta. Aquesta travessa la zona de nord a sud, tot seguint el Vinalopó fins a *Ilici*, per vorejar després la marjal fins arribar a la mansió de *Thiar* i continuar paral·lela a la costa fins a *Carthago Nova*. Des de finals de la República apareixen *Villae* agrícoles, de vegades a les proximitats del pla al·luvial. Alhora, un seguit de jaciments costaners ens indiquen l'explotació de la sal, la pesca i els seus derivats.

L'ÈPOCA TARDOROMANA

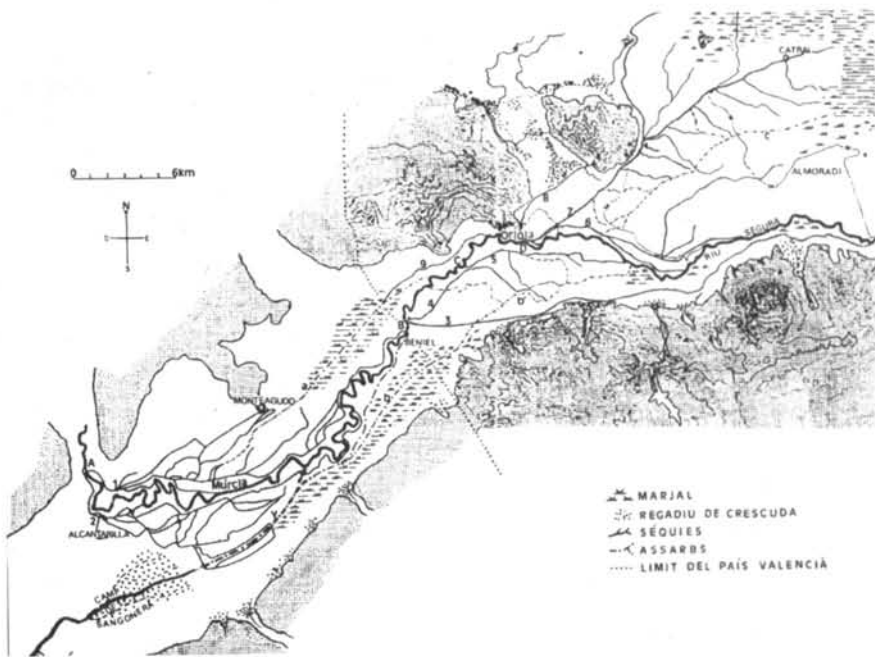
En aquesta fase, les nostres terres van quedar marcades pel canvi de la superestructura de poder, de vegades tan sols nominal, en un breu espai de temps. Es passà d'una teòrica dominació visigoda a la conquesta del territori per l'imperi bizantí, per passar després al domini del regne visigot de Toledo. Per a E. Llobregat, no es pot parlar de debò de presència visigoda fins després de la dominació bizantina. Caldria parlar, doncs,

de la continuïtat de les formes de vida anteriors i de l'absència d'un poder centralitzat, motivada per la irrupció de diversos pobles «bàrbars».

Encara no es coneix prou bé el moment de l'ocupació bizantina, que s'hauria iniciat a mitjan segle VI, amb la conquesta per tropes imperials de bona part del sud peninsular. Al marge de les fonts escrites, aquest moment està testificat per emissions de monedes i inscripcions monumentals, com ara la important inscripció de les muralles de Cartagena i altres troballes arqueològiques.

Llobregat ha estudiat l'evolució de la frontera bizantina, basant-se en l'assistència de representants de les diverses diòcesis als concilis de Toledo. Precisament per tal de substituir les seus d'Ilici i Cartagena, en poder bizantí, es crearen en temps de Sissebut les seus de *Begastri* (Cehegin) i *Elo* (Elda). Els reis visigots hi realitzaren nombroses campanyes militars fins que, l'any 629, es pogué donar per acabada l'ocupació bizantina. En prengué el relleu una nova superestructura visigoda que organitzà el territori, com la resta del regne de Toledo, en províncies i districtes, governats per un *Dux* o un *Comes*, respectivament. Aquesta organització tindrà el seu epígon després de la invasió musulmana, amb el «Pacte de Teodomir», que permetrà al *gardingus* Teodomir de conservar un ampli territori i mantenir l'estatus de classe dominant, a canvi d'un tribut anual als conqueridors islàmics.

L'hàbitat de finals de l'imperi romà continuava organitzat al voltant de nuclis urbans com *Carthago Nova*, *Ilici* i *El Monastil*. Potser llavors començava a guanyar importància el jaciment de Sant Miquel, solar de la ciutat d'Aurariola, que ara comença a albirar l'arqueologia. Les *Villae* rurals es documenten sobretot a la vall del Vinalopó, incloent-hi la del Palmerar de Santa Pola. Des del segle V, el poblament tendeix a enfilarse a llocs elevats. Els segles VI i VII guanyen importància ciutats que més tard s'esmenten al Pacte de Teodomir, majoritàriament emplaçades a les valls del Vinalopó i el Segura: Awyula (Oriola), Ils (Elx), Laquant (Alacant), Iyih (Elda), Bntla (Villena), Lurca (Llorca), Mula (Mula), Bqsra (Cehegin). La major part dels assentaments s'estructura al voltant de les vies de comunicació, tant la via Augusta, com una variant seva que partia cap a la zona murciana, a través del nord de la vall del Segura. Aquesta variant cobrará

Mapa de l'evolució del regadiu del Segura als territoris del sud valencià.

importància a partir del segle VII, arran de la destrucció de *Carthago Nova*, i es convertirà en la via principal de l'època islàmica.

Els segles VI i VII sembla estendre's per tota la Península una crisi agrària, fruit de l'esgotament del sistema productiu i del buit de poder polític, agreujat per la dispersió de la força de treball i un seguit de desastres. La circulació monetària tendeix a desaparèixer. Tot i així, trobem al Baix Segura alguns poblats emplaçats vora les zones susceptibles d'aprofitar petits sistemes de reg, com ara les fonts regulades per basses de retenció com la *Fuente del Piojo* i Sant Genís (Oriola) i *La Julianita* (Rojals), totes a l'àrea rural dispersa. Cal destacar el jaciment de Sant Miquel, precedent de l'actual ciutat d'Oriola, vora una zona periurbana capaç de ser regada, tant per fonts com per la crescuda del riu sobre el pla inundable i per l'escorrentia concentrada.

EL POBLAMENT I L'ECONOMIA ANDALUSÍ

Madina Uryula

En el desenvolupament de la nova societat islàmica en aquesta zona tingué un paper clau, d'una banda, el potencial agrari de la vall del Segura i, d'altra, una xarxa de ciutats —les esmentades al Pacte de Teodomir—, a les quals s'afegiran altres de nova planta, com Elx i Múrcia. La majoria d'elles es comunicaven a través dels eixos del Vinalopó i del Guadalentín-Segura i dinamitzaren els canvis agraris, el comerç i la islamització.

Fins a la fundació de Múrcia, el 825, l'esplendent *Aurariola* o la *Uryula* dels textos àrabs, també anomenada *Tudmir*, tingué un lloc dominant, fins al punt de donar nom a una regió administrativa (la *Cora de Tudmir*), que comprenia zones de les actuals províncies d'Alacant, Múrcia, meitat oriental d'Albacete i part d'Almeria. No sabem si la *madina Uryula* s'estenia llavors només pel Pla de Sant Miquel o, fins i tot, pel pla al·luvial, vora el riu. A hores d'ara sols es pot afirmar la primera hipòtesi, ja que a les excavacions del nucli antic de la ciutat només han aparegut materials posteriors al segle X. Tampoc no disposem de prou dades per determinar l'evolució de la ciutat islàmica. Les fonts àrabs i l'arqueologia ens permeten de parlar, però, d'un nucli important, amb els espais típics de les ciutats d'Al-Andalus:

— Espai defensiu: integrat pel castell alcassaba (amb un *albacar* que tenia també funcions ramaderes), les muralles de la ciutat, que enllaçaven amb les del castell i el castell de l'Oriole, proper a la ciutat.

— Espai vial: amb carrers irregulars i majoritàriament de caràcter privat o semi-públic.

— Espai socioreligiós: la mesquita o aljama (on hi ha la Catedral), dues mesquites de barri (on hi ha les esglésies de Santa Justa i Sant Jaume) i potser una quarta menys important, el cementiri al camí de Múrcia i diversos banys.

— Espai residencial: format per tres barris, al voltant de les mesquites i un possible raval (l'actual Raval Roig)

– Espais artesanals: difícils de localitzar, però probablement situats aigües avall del Segura.

– Espai comercial: identificat amb un possible soc o mercat proper a Sta. Justa. A l'època califal la ciutat havia de tenir una extensió considerable, com semblen documentar les excavacions. Tanmateix, l'apogeu urbanístic d'*Uryula* va correspondre a l'època almohade.

El regadiu i l'expansió andalusí al Baix Segura

Tot fa suposar que hi hagué a *Tudmir* una primera colonització islàmica predominantment àrab (siroegípcia), que crearia les condicions per a assimilar la comunitat indígena i per a intensificar l'espai agrícola, que inclourà l'assentament de camperols araboberbers. Sembla que tots dos grups tingueren una relació molt estreta en l'empenta productiva de les rodalies d'Oriola i Múrcia, allò que afavorirà a poc a poc l'expansió demogràfica i la seua consolidació a costa de la societat indígena. Això definiria la islamització de la zona i els canvis territorials i del sistema impositiu sota el règim dels emirs i, més tard, dels califes.

El centre de la colonització fou la vall del Segura i recolzà en el nou complex social i ecològic de l'agricultura de regadiu andalusí. Segurament va patir fortes discontinuïtats socials i polítiques i no fou un procés gaire homogeni en l'aspecte tecnològic o en el desenvolupament urbà o rural. Gràcies en part, però, a una transició pacífica, l'espai agrícola va anar ampliant-se, tot permetent el creixement de la població i de la urbanització. Això trasbalsà les autàrquiques economies locals tardoromanes i esperonà la difusió del comerç. El procés adquirí un ritme més uniforme sota la influència de l'estat cordovès, quan l'auge de les ciutats meridionals forní, a l'emirat del segle IX, el poder financer per establir un major control administratiu. Això va coincidir amb la fundació de Múrcia. Els espais interurbans s'aniran ordenant en relació amb un sistema de reg i drenatge que arranca directament del riu. El sistema comprenia una complexa xarxa de rescloses i aqüeductes adaptats al microrelleu de la zona, segons els mètodes i tècniques orientals. La xarxa es bastia en bona part a les «terres altes» del pla, a recer de la majoria de les inundacions. Al seu torn, donarà lloc a nous nuclis d'hàbitat rural o fomentará els establerts. El sistema de reg es veu ben arrelat quan al-Udri, a la primera meitat del segle XI

(període de Taifes), el descriu: hi havia una ampla zona d'hortes, d'una banda, entre Alcantarilla, Múrcia i Beniel, i, d'una altra, entre Oriola, Callosa, Catral i Almoradí. Això confirma que els *hinterland* de Múrcia i Oriola ja es tocaven entre si i que el sistema hidràulic estava llest per a ampliacions posteriors. Sobretot, l'avenç de l'horta s'ha d'associar al darrer període d'estabilitat, creixement demogràfic i expansió agrària sota els almohades, que permeté noves infraestructures hidràuliques i l'obertura d'àrees de reg a Oriola i Múrcia, en introduir-hi noves formes de distribució de la terra lligades als moviments migratoris d'aquesta etapa. L'impacte d'aquest procés en l'estructura social de l'últim moment andalusí es reflectirà en els llibres del Repartiment d'Oriola i Múrcia, el segle XIII.

Dels esmentats llibres se'n deriva un quadre amb gran majoria de topònims àrabs en *Beni-*, procedents d'antropònims familiars, barrejats amb altres noms de lloc derivats d'antropònims personals, que assenyalen l'estructura de la propietat de la terra, amb emplaçaments que tendeixen a coincidir amb la xarxa de sèquies. Aquesta organització social en l'ocupació de l'horta fou responsable de l'assentament dispers, tot al llarg de la colonització andalusí. El sistema de propietat es corresponia amb l'explotació indirecta, probablement a través de la cessió de petites parcel·les a camperols en parceria o arrendament. El sistema fiscal (*Kharaj*) obligava el productor a pagar a l'Estat una part de la producció, normalment entre la desena i la tercera part, segons la qualitat de la terra i l'estatus del propietari. Grans famílies d'hirsendats organitzaven la producció i ocupaven els càrrecs administratius a Oriola i Múrcia del segle VIII al XIII. Això explica el pes sociopolític de l'agricultura, com es reflecteix en l'atenció que hi posen els escriptors de l'època, en identificar desenvolupament en general amb expansió agrícola. Amb tot, a la rodalia d'Oriola i Múrcia i a les alqueries més poblades sembla detectar-se l'empremta d'agrupacions familiars de camperols amos o dipositaris de les terres que creaven, potser a partir de cessions, compres o segregacions d'explotacions majors, sobretot des del segle XI, quan s'accelera l'embranchida agrària. Aquesta, en afavorir l'efecte disgregador del sistema de regs, fomentará també un alt grau de cooperació entre tots els que de-

penien del repartiment de l'aigua. En aquest marc, ajudat per la raonable fiscalitat almohade, l'impuls del mercat fou absorbit per la ciutat. Oriola vivia immersa en l'agricultura intensiva, que assoleix al final de la fase almohade unes 60 alqueries o nuclis rurals, amb més de 5.000 hectàrees. Alhora, l'horta de Múrcia, segons es deriva del repartiment posterior a la conquesta, disposava de 4.295 hectàrees.

El reg de totes dues hortes es trobava sota la tutela de l'Estat andalusí, els funcionaris del qual havien d'actuar en benefici de les comunitats de l'horta, normalment constituïdes a partir de les subdivisions típiques del sistema de reg. L'aigua té ací caràcter comunal, inseparable de la terra, i és distribuïda proporcionalment, mitjançant les *tandes* per tal d'assegurar-ne l'accés a tots els regants. L'inici de la conquesta, per part d'Alfons X de Castella, confirmà aquesta norma. Era diferent la regulació de les àrees de reg més limitades de la zona, com s'esdevé a Alacant i Elx. De manera semblant als oasis àrabs meridionals, com assenyala T. F. Glick, el repartiment de l'aigua a aquests llocs era separable de la terra i la distribució es feia per unitats de temps, que podien ser comprades i venudes. La incorporació, el 1296, d'Oriola, Elx i Alacant a l'òrbita del regne valencià afegia, doncs, una decisiva plataforma estratègica i un destacat potencial econòmic.

BIBLIOGRAFIA

- DE GEA CALATAYUD, M.: «La construcción del paisaje agrario en el Bajo Segura. De los orígenes hasta la implantación de la red de riego-drenaje en el alfoz oriolano», *Alquibla*, 1, Oriola.
- DE GEA CALATAYUD, M.: «La formación y expansión decisiva de la Huerta de Murcia-Orihuela. Un enfoque desde la perspectiva de la Orihuela musulmana (ss. VIII-XIII)», *Alquibla*, 3, Oriola.
- DIZ, E.: «Espacios urbanos en la Orihuela medieval», dins *Urbanismo medieval del País Valenciano*, Polifemo, Madrid, 1993.
- GLICK, T. F.: *Regadio y sociedad en la Valencia medieval*, Comité Conjunto Hispano-Norteamericano para la Cooperación Cultural y Educativa, Valencia, 1988.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. I.: *La Cora de Tudmir de la Antigüedad tardía al mundo islámico*, Casa de Velázquez i Diputació Provincial d'Alacant, Madrid i Alacant, 1996.

Manuel de Gea Calatayud

Emili Diz Ardid

Antonio García Menàrguez

Arqueòlegs municipals de Rojals, Oriola i Guardamar (Baix Segura)